ISSN 2278-8808
UGC APPROVED SR. NO. 45269
SJIF 2016 = 6.177
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

विशेष बालकांच्या अध्यापन कार्यनिती यामध्ये समवयस्क गटाचे महत्व

प्रा. अर्चना सुरेश गोसावी[1], डॉ. स्नेहला तावडे[2] & डॉ. मेघा एम्. उपलाने[3]

[1]श्री भैरवनाथ शिक्षण संस्थेचे पुणे विद्यापीठ

[2]शिक्षणशास्त्र व विस्तार विभाग पुणे विद्यापीठ पुणे

[3]पार्वतीबाई धोंडिबा धनकुडे अध्यापक महाविदयालय वाणेर, पुणे 45

Abstract

बालकाच्या विकासासाठी शिक्षणाची गरज असते. बालक जर विशेष असेल म्हणजे अंध किंवा श्रवणदोष असणारा अस्थीव्यंग असेल तर त्याच्याही विकासासाठी शिक्षणाची गरज आहे. त्याच्या सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून समावेशीत शिक्षणाची गरज आहे. परंतु जरी सर्व विद्यार्थ्यांच्या समवेत विशेष बालकाला शिक्षण दिले तरी प्रत्येक बालकाची अध्ययनशैली वेगवेगळी असते. प्रत्येकाची ज्ञान ग्रहण करण्याची क्षमता वेगवेगळी असते. कोणा विद्यार्थ्याला एकदाच केलेल्या अध्यापनात ज्ञान ग्रहण होते. कोणाला अनेक वेळा अध्यापनाची गरज लागते. जर विशेष बालकाला त्याच्या बरोबर शिक्षण घेणाऱ्या हुशार बालकाकडून अध्यापन घडवले म्हणजे वर्गात शिक्षकांनी एकदा अध्यापन केलेला घटक हुशार असणाऱ्या सहकारी बालकाकडून पुन्हा पुन्हा अध्यापीत केला तर विशेष बालकाचे अध्ययन योग्य व परिपुर्ण होईल. समवयस्क गट हा शिक्षकापेक्षा जास्त कालावधीसाठी एकमेकांच्या समवेत असतो. फक्त योग्य सहकारीवत्तीचा हुशार बालक याला शिक्षकाने समजावले तर तो विशेष बालकाला पुन्हा पुन्हा एक घटक समजून सांगु शकतो.

Scholarly Research Journal's** is licensed Based on a work at **www.srjis.com

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटनेच्या **45** व्या कलमामध्ये **14** वर्षे वयोगटापर्यंतच्या प्रत्येक बालकासाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे□मोफत व सार्वत्रिक अशा स्वरूपात देण्याची व्यवस्था मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून नमूद केली आहे. महाराष्ट्रात प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी कै. बाळशास्त्री जांभेकर□लोकहितवादी□न्या. रानडे□महात्मा जोतिबा फुले यांच्यापासून ना. पंजाबराव देशमुखांपर्यंत अनेकांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणास अथक प्रयत्न केले. आजही सर्व प्रकारच्या उपाययोजना करूनदेखील सुमारे **73□000** अपंग मुले प्राथमिक शिक्षणापासून वंचित आहेत असे सर्वेक्षणाच्या अधारे आढळले आहे. या मुलांना प्राथमिक शिक्षणाची संधी देऊन जीवनास उपयुक्त व्यवसायाचे प्रशिक्षणासाठी सक्षम बनविणे आणि प्राथमिक

शिक्षणाच्या 100 टक्के सार्वत्रिकीकरणासाठी त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे ही अपरिहार्य बाब ठरली आहे.

सर्व शिक्षा अभियानामध्ये **"शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या विशेष शैक्षणिक गरजा असणाऱ्या बालकांच्या"** प्राथमिक शिक्षणावर विशेष लक्ष पुरविण्यात येत आहे. या मुलांच्या शैक्षणिक गरजांच्या आशयाबाबत काही समस्या जाणवतात. परंतु "पिंडे पिंडे मतभिन्ने" या तत्त्वानुसार शैक्षणिक गरजा असलेल्या प्रत्येक बालकासाठी सर्व शिक्षण मोहीम स्वतंत्रपणे विचार करीत असल्याने या समस्याही वैयक्तिक स्तरावरच सोडविण्याचे तत्त्व मान्य केले आहे. त्यासाठी प्राथमिक शाळेत जाणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांसाठी अपंग आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासनाकडून रूपये 75 दरमहा व सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत दरवर्षी रूपये 1200 अशी ही तरतूद मान्य केली आहे. विशेष शैक्षणिक गरजा हया अपंग बालकाच्या मर्यादा व त्याला उपलब्ध असलेली साधने यांच्याशी निगडित असतात. या गरजा बालकांच्या घर, मित्रपरिवार, शाळा व समाजाच्या प्रतिसादावर अवलंबून असतात. बालकांच्या शैक्षणिक गरजांचे प्रमाणदेखील शारीरिक, मानसिक, आर्थिक व सामाजिक स्थितीवर अवलंबून असते. शिवाय अपंगत्वाच्या प्रकारानुसार भिन्न स्तरांचे असू शकते. सर्व शिक्षा अभियानामध्ये या प्रकारच्या बालकांच्या प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी प्रत्येक मुलाला योग्य वातावरणात शिक्षण देण्याची हमी दिलेली आहे. यामध्ये शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या अपंग असलेल्या मुलांचाही समावेश आहे.

अपंगासाठीच्या विशेष कार्यक्रमाचे विविध घटक आणि अनेक पैलू आहेत. सर्वांच्या सहभागाने विशेष शैक्षणिक गरजा असलेल्या मुलांना शिक्षणाचा पवित्र हक्क आणि संधी प्राप्त करून देता येण्यासाठी व या मुलांचे शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या दृष्टीने शिक्षक, पालक, मुख्याध्यापक, क्षेत्रीय अधिकारी, समाजातील शिक्षणप्रेमी व्यक्ती, विशेष स्वयंसेवी संस्था, लोकप्रतिनिधी यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी ही मार्ग दर्शक पुस्तिका तयार केली गेली आहे.

ही मार्गदर्शक पुस्तिका वाचल्यानंतर कोणत्याही सर्वसामान्य वाचकाला अपंगत्त्व, त्याचे प्रकार व लक्षणे, अपंग शिक्षणाच्या सर्व पद्धती आणि व्यवस्था व त्यांच्या मर्यादा, अपंगत्त्वावर मात करण्यासाठी साधने व उपकरणे यांचा वापर, राष्ट्र व राज्य स्तरावरील अपंग क्षेत्रातील विविध संस्था, शिक्षक प्रशिक्षण संस्था इत्यादी बाबींची माहिती होईल. प्रत्येक अपंग बालकांचा **वैयक्तिक शैक्षणिक प्रकल्प** (Individual Education Plan) तयार करण्याकरिता ही मार्गदर्शन पुस्तिका निश्चित हातभार लावेल.

□समावेशित शिक्षण ³2010´ महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण मंडळ पुणे . □

2□विशेष बालक शिक्षणाची संकल्पना व प्रागतिक पार्श्वभूमी

अंध□मूकबधिर□मतिमंद□अस्थिव्यंग असणारी मुले तसेच दोन किंवा त्याहून अधिक प्रकारचे अपंगत्त्व असणा□या बालकांचे शिक्षण म्हणजेच **अपंगांचे शिक्षण** अशी याविषयीची सर्वसाधारण धारणा आहे .

आता हा दृष्टीकोन बदलला असून अपंगांच्या शिक्षणाला गरजा असणा□या बालकांचे शिक्षण असे मानले जात आहे . अनेक वर्षाच्या अध्ययन□अध्यापन प्रि□येचे अनुभव पाहता प्रत्येक शिक्षकाला सहजगत्या जाणवते की वर्गात मानसिक□भावनिक आणि शारीरिकदृष्टया न्यूनता असल्याने बौद्धिक स्तर सर्वसाधारण मुलांप्रमाणे असून देखल अध्ययनात समस्या असणारी काही मुले असतात . या मुलांसाठी काही विशेष तंत्राचा अवलंब करून□भौतिक सुविधा आणि पुरक उपकरणे देऊन□इतर मुलांसारखी शैक्षणिक प्रगती साधण्याचे कार्य शिक्षक करू शकतात . त्यासाठी पालकांचे सहकार्य आणि वैयक्तिकरीत्या अपंगत्व आलेल्या बालकांचा पूर्वइतिहास समजावून घेऊन प्रत्येक बालकासाठी वैयक्तिक शिक्षण कार्य□म तयार करणे उपयुक्त असते . शिक्षक□पालक□प्रशासकीय अधिकारी□लोकप्रतिनिधी यांना प्रशिक्षण देऊन त्यांचाही स□ि्रय सहभाग मिळविता येतो . अशा सर्व समावेशक प्रयत्नांनी शिक्षणक्षम असणा□या प्रत्येक अपंग बालकाला सर्वसामान्य शिक्षणात सामावून घेता येऊ शकते .त्यासाठी सामाजिक न्याय विभागाने समन्वयाची भूमिका बजावून एक □ती आराखडा तयार केला आहे .

- अपंग व्यक्ती हा शब्दप्रयोग या अपंग कल्याण □ती कार्य□म आराखडयात टाळण्यात आला असून विशेष गरजा असणा□या व्यक्ती असा दृष्टीकोन ठेवण्यात आला आहे .
- महाराष्ट्रामध्ये साधारणत□39 लाख अपंग व्यक्ती असून त्यातील 13 टक्के लोकसंख्या ही 0 ते 14 वयोगटातील असावी असा अंदाज या आराखडयात व्यक्त केला आहे .
- □ती कार्य□म आराखडा 2001 मध्ये प्रकरण दोन **शिक्षणासाठी संपूर्ण संधी** हे आहे . या प्रकरणात प्रत्येक अंपग बालकाला योग्य वातावरणात शिक्षणाची संधी□5 वर्षामध्ये 500 एकात्मिक युनिट्सयुक्त शाळा□अपंग विद्यार्थ्यांना सामान्य शाळेत प्रवेशासाठी ठोस निर्णय□केवळ तीव्र व अतितीव्र अपंगत्व असलेल्या बालकांसाठीच विशेष शाळा इत्यादी बाबी अंतूर्भत आहेत . एकूण 23 प्रकारच्या विविध उपायांचा या □ती आराखडयातील सदर प्रकरणात समावेश केला आहे .

- अपंग शिक्षणाबरोबर **1**□अपंगत्व प्रतिबंध□**2**□नियमित उपचार□**3**□विशेष वैयक्तिक साधने व उपकरणांची उपलब्धता□**4**□समावेशित शिक्षण पद्धतीने शिक्षण उभारणीकरीता प्रशिक्षण साहित्य□ प्रशिक्षण सुविधा□जनतेचा सहभाग इत्यादीचा अवलंब□**5**□अपंगाचे व्यावसायिक पुर्नवसन इत्यादी कामांची अपेक्षा केली आहे.

एकंदरीत भारतामध्येही अपंग शिक्षणाची वाटचाल विशेष शिक्षण पद्धती ते समावेशित शिक्षण व्यवस्थेकडे झालेली आहे. समावेशित शिक्षण हया आदर्शवादी व्यवस्थेकडे जात असताना एकूण शिक्षण व्यवस्थेमध्ये ती पद्धती स्वीकारण्यासाठीची सर्व घटकांची पूर्वतयारी आणि मानसिकता आहे ही गोष्ट सर्वा नुमते मान्य करण्यात आली आहे.

3□अपंगत्वाचे प्रकार□प्रमाण व सर्वसाधारण स्वरूप आणि व्याख्या

अपंग म्हणजे कोण □

सर्वसाधारणपणे सर्वसामान्य मुलांचा शारीरिक□मानसिक व भावनिक विकास त्यांच्या वयाच्या इतर मुलांप्रमाणेच होतो. त्यांच्या शरीराची सर्व ज्ञानेंद्रिये योग्य रितीने विकसित होतात. ज्ञानसंपादनात□ वातावरणाशी समायोजन करण्यात ही मुले पूर्णपणे कार्यशील व यशस्वी होतात. त्यांच्या शरीराच्या सर्व भागांचा विकास व वाढ नीट होते. काही मुलांच्या या ज्ञानेंद्रियांपैकी काही ज्ञानेंद्रिये किंवा कार्मेंद्रियांपैकी काही अवयव अपली जीवशास्त्रीय कार्य पार पाडण्यास असमर्थ असतात अशा मुलांचा विकासाचा वेग मंद असतो. समाजाच्या विकास प्रवाहात ती मागे पडतात□त्यांना अपंग म्हणतात.

अपंग म्हणजे अपंगत्व असलेली व्यक्ती. अपंगत्व म्हणजे शारीरिक दोषांमुळे आलेले असे पंगुत्व ज्यामुळे दैनंदिन जीवनात अडथळे निर्माण होतात.

अपंगांसाठी सर्वसाधारणपणे विकलांग□अक्षमता असणारे□असमर्थता असणारे असे अनेक शब्द वापरले जातात. इंग्रजीमध्येही Impaired, Disabled, Handicapped अशा अनेक संज्ञा अपंगांसाठी वापरतात. W.H.O.(World Health Organisation) जागतिक आरोग्य परिषदेने अपंगांसाठी वापरण्यात येणा□या तीन संज्ञांमध्य असलेला फरक खालीलप्रमाणे सांगितला आहे.

प्रत्येक शाळेतील कोणत्याही वर्गात असणारे विद्यार्थी परस्परांहून भिन्न व्यक्तिमत्त्वाचे असतात. अगदी अपंग बालकांच्या बाबतीत तर त्यांना अनेक व्यक्ती अनेक नावांनी व शब्दप्रयोगांनी संबोधतात. शिक्षण क्षेत्रातील व्यक्तींनी मात्र अचूक शब्दांचा वपार अपंगांच्या योग्य अवस्थांसाठी करणे गरजेचे आहे. अनेक लेखक व तज्ज्ञ तीन अपंग अवस्थांमध्ये फरक करतात. आम्तरराष्ट्रीय आरोग्य संघटना □W.H.O.□

यांनी अपंगांसाठी वापरण्यात येणारे तीन शब्दांचा खालील अर्थ दिला आहे. पुढील संकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत.

विकार □अक्षमता □वैगुण्यक्रअसमर्थता □अपंगत्त्व

1□विकलांगता □Impairment□

अक्षमता म्हणजे जन्माच्या वेळी किंवा नंतर झालेल्या अपघातामुळे झालेली कायमची वा तात्पुरती शारीरिक कमतरता. उदा. डोळयाला जखम□पोलिओ झाल्याने आलेली शारीरिक उणीव किंवा मेंदूला इजा झाल्याने आकलन शक्तीवर झालेला अनिष्ट परिणाम.

2□वैगुण्यक्रअसमर्थता □Disability□

वय□लिंग□शारीरिक ठेवण आणि व्यक्तीचे समाजातील स्वत□चे स्थान सांभाळताना सामाजिक व आर्थिक जबाबदारीही पार पाडावी लागते. ही जबाबदारी पार पाडताना जो अडथळा येतो ते **वैगुण्य** किंवा **असमर्थता** होय. हया गोष्टीही कायमच्या अथवा तात्पुरत्या स्वरूपातील असू शकतात. जसे □डोळयावर आघात झाल्याने हळुहळू दृष्टी क्षीण होणे□फक्त लिहीताना अगर वाचताना त्रास होणे□कधी कधी पूर्णपणे अंधत्व येणे□बौद्धिक आकलन शक्तीची उणीव असल्याने फक्त गणिती प्रि□या गतीने न करता येणे.

3□अपंगत्व □Handicapped□

कायमची अथवा तात्पुरती अक्षमता चांगली आरोग्य सेवा किंवा वैयक्तिक साधने□उपकरणे मिळाल्यानंतर दूर होऊन व्यक्ती प्रत्यक्षात काम करू शकते. आरोग्य प्राप्त करून देणारे औषधोपचार आहार मिळविल्यानंतर व्यक्ती परिस्थितीशी जुळवून घेतो. सामाजिक व मानसिक आधार मिळाल्यानंतर अशा व्यक्तींकडून होणारी प्रत्यक्ष कामगिरी किंवा कामाचे स्वरूप व दुर्बलतेमुळे कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम यामध्ये जी पोकळी अवस्था असते ते **अपंगत्त्व** होय.

उदा. अंध बालके उद्बोधन□प्रशिक्षण किंवा सूचक हालचाली करण्याचे मार्गदर्शन केल्यावर इतर सामान्य बालकांमध्ये सामील होतात. त्यांना रंगाचे ज्ञान किंवा मोठया टाइपमधील मजकूर वाचण्यास योग्य चष्मा दिला तर अंशत□अंध मुलांना वाचन करणे शक्य होते. त्यापूर्वीची अवस्था आणि सेवा दिल्यानंतरची सुधारणा यामधील अवस्था अपंगत्वाची असते.

अपंगत्वाच्या संदर्भात वापरल्या जाणा□या महत्वाच्या संज्ञांचा अर्थ समजावून घेतल्यावर आता अपंगत्वचो विविध प्रकार आणि व्याख्या समजणे सुलभ होईल. या व्याख्या अपंग व्यक्ती □समान संधी

हक्काचे संरक्षण व संपूर्ण सहभाग□अधिनियम□**1995** नुसार प्रमाणित करण्यात आलेल्या आहेत. सदर कायद्यातील प्रकरण **1** प्रथमिक माहीती कलम **4** मध्ये नमूद केल्या आहेत.

अ□अपंग व्यक्ती

ज्यांची शारीरिक कमतरता□अक्षमता ही चाळसि टक्केपेक्षा कमी नाही असे सक्षम वैद्यकीय अधिका□चे प्रमाणपत्र देऊन निर्देशित केले आहे अशी व्यक्ती अपंग व्यक्ती होय

□ले. द. ना. **2010**´ "एक उपेक्षित व्यंग"पुणेकॉन्टीनेंटल प्रकाशन.□

अंधत्व □Blindness□

1□दृष्टीचा पूर्णपणे अभाव□पूर्ण दृष्टीहीन असणे.

2□दृष्टी सुधारण्यासाठीच्या भिंगाच्या मदतीने त्यातल्या त्यात चांगल्या डोळयासाठी दृष्टी तीक्ष्णता जास्तीत जास्त **60**क्र**600** अथवा **20**क्र**200** स्नेलन इतक्या प्रमाणातील असणे.

3□दृष्टीक्षेपाची मर्यादा **20** किंवा त्याहून कमी अंशाच्या कोनाइतकी खराब असलेली व्यक्ती यापैकी कोणतेही नेत्रविकार असलेली व्यक्ती ही **अंधत्व** या सदरात येते.

कमीदृष्टी □Blindness□

ज्या व्यक्तींचा दृष्टीदोष शस्त्र□या किंवा चष्माक्रकॉन्टॅक्ट लेन्स यासारख्या उपकरणांच्या साहाय्याने कमी झाले असून जी व्यक्ती व्यवजर करू शकते परंतु दृष्टीदोषाचे प्रमाण **40** टक्केपेक्षा अधिक आहे अशा व्यक्ती कमी दृष्टीच्या व्यक्ती म्हणून संबोधल्या जातात.

कुष्ठरोग मुक्त □Leprosy Cured□

ज्या व्यक्तींचा कुष्ठरोग वैद्यकीयदृष्टया बरा झाला आहे तथापि प्रत्यक्षात दृष्टीक्षेपात खालील प्रकारच्या कमतरता असल्याचे भासते.

1□हातापायाच्या संवेदना कमी झालेल्या आहेत आणि डोळयांच्या वरच्या भागावर देखील दृष्टी स्वरूपात कमतरता भासते परंतु प्रत्यक्षात मात्र यापैकी काहीही कमतरता नसते.

2□कुष्ठरोग्याच्या आघातामुळे हातापायात वि□ती □Attack of Leprosy□दिसते. परंतु अशा व्यक्तींच्या हातापायात प्रत्यक्ष कार्यशक्तीमुळे अर्थार्जनासाठी काम करण्याची शक्ती असते.

या प्रकारच्या व्यक्ती **कुष्ठरोग मुक्त** व्यक्ती होत.

कर्णबधिर □Hearing Impaired□

□Frequency□ज्या व्यक्तीचा चांगल्या कानाचा संभाषण श्रेणीतील वारंवारितांसाठी श्रवण□ास 60 डेसिबल किंवा त्यापेक्षा अधिक असेल अशा व्यक्तींना कर्णबधिर व्यक्ती म्हणतात.

अवयवातील कमतरता □Locomotor Disability□

विविध अवयवातील हाडे□ांधे□नायू यामधील दोषांमुळे अवयवातील □ातक्रपायक्रमान इत्यादी□ हालचालींवर येत असलेल्या मर्यादा किंवा पक्षाघाताचे सर्व प्रकार यांनी बाधित व्यक्ती विकलांग व्यक्ती म्हणून गणण्यात येतील.

मतिमंदत्व □Mentaly Challenged□

ज्या व्यक्तीचा बुद्धयांक सामान्य बुद्धयांक श्रेणीपेक्षा कमी आहे. ज्यांच्या मेंदूतील काही विकारांमुळे त्यांच्या मेंदूची वाढ अपूर्ण झाली आहे किंवा खुंटली आहे अशा व्यक्तींना **मतिमंद** व्यक्ती म्हणतात.

मानसिक □Mental Illness□

मतिमंदत्वाखेरीज मेंदूमध्ये अन्य कोणत्याही कारणाने आलेला आजार व त्यामुळे सकारात्मक वा नकारात्मक मानसिक आजार असणारी व्यक्ती होय.

बहुविकलांगता □Cerebral Palsy□

बहुविकलांगता म्हणजे मेंदूवर झालेला आघात वा अपघातामुळे मेंदूच्या विकास प्रि□ोवर परिणाम होऊन शरीराच्या एका किंवा अनेक भागाचे नियंत्रण कमी झाल्याने बहुविध प्रकारची विविधांगी विकलांगता असलेली व्यक्ती होय. □बहुविकलंगाच्या अकार्यक्षम शरीरात कार्यक्षम मेंदू असतो.□

याशिवाय अपंग व्यक्ती □समान संधी□हक्कांचे संरक्षण व संपूर्ण सहभाग□अधिनियम□1995 मध्ये समाविष्ट असलेल्या **अपंगत्व** म्हणून सुस्पष्टपणे नाकारता न येणा□या प्रकारचा एक प्रवर्गदेखील विशेष शैक्षणिक गरजा असणा□या बालकांच्या समूहात □SEN□मानला जातो. हा गट म्हणजे **अध्ययन अक्षमता असणा□या मुलांचा गट** होय.

अध्ययन अक्षमता

ज्या व्यक्तींमध्ये कोणत्याही प्रकारची शारीरिक□मानसिक अथवा बौद्धिक उणीव नसते□बुद्धयांक सरासरी किंवा त्यापेक्षा जास्त असूनही आकलन□संकलन□प्रकटीकरण इत्यादी बोधात्मक व्यवहारात अडथळा येतो अशांना **अध्ययन अक्षमता असणारी** व्यक्ती म्हणतात.

आरोग्यविषयक विशेष समस्या असलेल्या व्यक्ती

अपंगांच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा मूलभूत दृष्टीकोन आता पूर्णपणे बदलेला असून अशा गटातील मुलांच्या शिक्षणाला विशेष शैक्षणिक गरजा असणाऱ्या मुलांचे शिक्षण (SEN) असे संबोधले जाऊ लागले आहे. परिणामी या विशेष गटामध्ये आरोग्यविषयक समस्या असणाऱ्या मुलांचाही समावेश झाला आहे. हे विद्यार्थी अपंग नाहीत पण विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांमध्ये यांचा समावेश झाला आहे.

यात प्रामुख्याने फेफरे, फिट येणे, मधुमेह, दमा, संधीवात, रक्तक्षय इत्यादी विकार असणारी मुले असतात. या प्रत्येकांची शारीरिक लक्षणे व हालचालीकडे शिक्षकाने सतत लक्ष देऊन आरोग्य, सवयी व गरजांची पूर्तता करणे गरजेचे असते.

4) विशेष शिक्षणाची गरज

अपंगत्व हे दृश्य व अदृश्य अशा दोन्ही प्रकारचे असते. अंध, अस्थिव्यंग, अंशत: अंध अशा प्रकारच्या अपंग बालकांना ओळखणे सोपे असते. कारण हे अपंगत्व शारीरिक व्यंगामुळे लक्षात येते. परंतु कर्णबधिर, मतिमंद, अध्ययन अक्षम, गतिमंद मुले ओळखण्यासाठी बराच कालावधी जातो. त्यांचे शारीरिक व मानसिक दोष, उणिवा लवकर लक्षात न आल्यास वेळीच उपचार होऊ शकत नाहीत. अशा उशिरामुळेच त्यांच्या सौम्य अपंगत्वाची परिणती तीव्र अपंगत्वात होते. या मुलांना सामान्य शिक्षणात दाखल करून घेताना शिक्षक, पालक यांना बरेच कष्ट पडतात व विशेष प्रकारची साधने आणि उपकरणेही पुरवावी लागतात म्हणूनच अपंगत्वाचे निदान लवकर होणे ही बाब बालकाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अत्यंत महत्वपूर्ण असते. वयाची 5 वर्षे पूर्ण झाल्यावर मुलाला प्राथमिक शाळेत दाखल करण्यात येते. त्यापूर्वीची प्रारंभीची 5 वर्षे परिपूर्ण ज्ञानेंद्रिय विकासाच्या दृष्टीने महत्वाची महत्त्वाची असतात. या वयोगटातील मुले निरीक्षण, अनुकरण, सराव आणि प्रत्यक्ष अनुभवाद्वारे विविध क्रिया करण्यास शिकतात आणि त्यांचा परिणामही जाणून घेतात. त्यातून बालकांच्या ज्ञानेंद्रियांच्या क्षमता व बौद्धिक क्षमता वाढीस लागतात. अपंग बालकांच्या बाबतीत खरे तर याच वयोगटाच्या टप्प्यावर अनेक अडथळे निर्माण झालेले असतात. साहजिकच 5 व्या वर्षापर्यंत या मूलभूत कौशल्यांचाच विकास नीट न झाल्याने त्यांच्या गरजा सामान्य बालकांपेक्षा विशेष प्रकारच्या होतात. अपंगत्व प्रकार, अपंगत्वाचे प्रमाण यातही व्यक्तीनुसार फरक असतो. त्यामुळेच अशी मुले शाळेत दाखल झाल्यावर त्यांच्या विशेष गरजा पूर्ण करण्यासाठी विशेष शिक्षकांसह तज्ज्ञ डॉक्टर, वाचा उपचार तज्ज्ञ, श्रवण उपचार तज्ज्ञ, भौतिकोपचार तज्ज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, प्रशिक्षित समाजसेवक अशा तज्ज्ञांची सेवा व मदतीची

आवश्ताकता भासते. म्हणूनच मुलांच्या अपंगत्वाची ओळख व त्याचे निदान जितके लवकर होईल तितका त्यांचा शैक्षणिक विकास साध्य होऊ शकेल.

तीव्र स्वरूपाचे अपंगत्व असणा□या अपंग बालकांसाठी विशेष शाळांची व्यवस्था अत्यावश्यक ठरते. परंतु पूर्णत□अंधअ असलेले व सौम्य ते मध्यम स्वरूपाचे अपंगत्व असणा□या मुलांसाठी विशेष शाळा व्यवहार्य ठरत नाहीत. ग्रामीण आणि दाट लोकवस्तीच्या शहरी भागातील अपंग मुलांना शाळा प्रवेशापासून वंचित राहावे लागते. पूर्ण बौद्धिक कुवत असतानाही शिक्षणाची संधीच न मिळणे अथवा अर्धवट शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध असणे हा या मुलांवर एक प्रकारचा अन्याय आहे. त्याचे निराकरण करणे ही सामाजिक गरजच नाही तर कायदेशीरदृष्टयाही बंधकारक बाब आहे. यासाठी बालकांच्या अपंगॅवाचे शक्य तितक्या लवकर निदान करणे व त्यांना त्यांच्याच गावातील सामान्य शाळेत शिक्षण उपलब्ध करून देणे हाच उत्तम उपाय आहे. याद्वारे बहुसंख्य अपंग मुलांना सामान्य शाळांमधून सर्व मुलांच्या सहवासात शिकण्याची संधी देता येई ल.

सामान्य शिक्षकांना अपंग बालकांच्या प्राथमिक स्वरूपातील सौम्य अपंगत्वाची ओळख होणे कठीण असते. नजरेत न येणारे शारीरिक व्यंग□हालचाली या सामान्य शिक्षकांनी अपंग बालकांचे सतत निरीक्षण केल्यावरच लक्षात येऊ शकतात. अपंग मुलांची वर्तन लक्षणे आणि गुणधर्म सामान्य शिक्षकांनी माहिती करून घेणे त्यासाठी गरजेचे असते. जेणेकरून अपंगत्वाचे निदान लवकर होऊन अशा मुलाच्या अध्ययनविषयक समस्या भागविता येतील. **5** वर्षे वयापर्यंतची बालके ही पालकांच्या अधिपत्याखाली असल्याने व त्याच वयोगटातील शारीरिक□मानसिक ि□यांचा विकास अत्यंत महत्वपूर्ण असल्याने मूल पूर्व □प्राथमिक शिक्षण घेत असतानाच पालकांचे उद्‌बोधन करणे आवश्यक आहे.

साधारणपणे बालकांचा शारीरिक व मानसिक विकास एका सुनिश्चित □ाने व कालबद्धरित्या होत असतो. काही मुलांच्या बाबतीत हा विकास मंदगतीने व अनियमितपणे होताना दिसतो. त्याची कारणे प्रसूतीपूर्व□प्रसूतीकालीन आणि त्यानंतरच्या कालावधीत उद्‌भवलेल्या विशिष्ट परिस्थितीच्या परिणामांशी निगडित असतात. प्रत्येक बालकसभोवतालच्या परिस्थितीशी व भोतिक वातावरणाशी नैसर्गिकरीत्या समायोजन साधूनच प्रतिसाद देण्याची ि□या करू लागते. ज्या बालकांचा विकास व वाढ खुंटली आहे किंवा असंतुलित आहे अशा बालकांना भावी आयुष्यात अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

5□शिक्षक व पालकांनी बालकांच्या वाढ व विकासाकडे लक्ष देण्याची आवश्यकता

- लहानपणीच शारीरिक वाढ व मानसिक विकास यातील उणिवा लक्षात आल्या तर त्यावर वेळीच उपाय योजना करता येते .
- पालकांनी बालकांच्या शारीरिक व मानसिक वाढीकडे व विकासाकडे तसेच कार्यात्मक प्रतिसादाकडे दुर्लक्ष करू नये कारण त्यामुळे बालकामध्ये अपंगत्व निर्माण झाल्यास लक्षात येत नाही .
- गर्भावस्थेत मातांनी स्वत□च्या आरोग्याकडे अत्यंत जागरूकतेने लक्ष देणे□तसेच गर्भावस्थेत आणि प्रसूतीच्या वेळी बालकांच्या शारीरिक स्थितीविषयी अत्यंत जागरूक असणे आवश्यक असते तसेच क्ष□किरण संपर्क□व्यसनाधीनता□वैद्यकीय तज्ज्ञाच्या सल्ल्याशिवाय औषधोपचार आणि अप्रशिक्षित व्यक्तींकडून प्रसूती करवून घेणे यामधून बालकामध्ये अपंगत्व येण्याची शक्यता असते .
- लहान बालकाच्या शारीरिक वाढीत मेंदूचा विकास अत्यंत महत्वाचा असल्याने त्यास कोणत्याही प्रकारची इजा पोहोचणार नाही यावर अत्यंत बारकाईने लक्ष ठेवणे अनिवार्य आहे .

6□समवयस्क गट संकल्पना

विशेष बालक ज्या इयत्तेत शिक्षण घेतो आहे त्याच इयत्तोतील त्याच्यासोबत शिक्षण घेणारे विद्यार्थी यांचा गट म्हणजे समवयस्क गट होय .

"समावेशित शिक्षण ³2010´ महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण मंडळ पुणे

म्हणजे समावेषीत शिक्षणात सर्वसाधारण बालके व विशेष बालके एकत्रीत शिक्षण घेतात मग इयत्ता चौथीतील विद्यार्थ्यांचा गट असे म्हटल्यास ते विद्यार्थी एकमेकांचे समवयस्क असे संबोधले जातात .

8□समवयस्क गटाचे अध्यापन कार्यनिती व महत्त्व

समवयस्क गटाचा योग्य उपयोग करून घेतला तर विशेष बालकांच्या अध्ययनास अनुकूल परिस्थिती प्राप्त होते . जर विशेष बालकाच्या समवेत शिक्षण घेणा□या विद्यार्थ्यांमधून हुषार व सहकार्यवृत्तीचा विद्यार्थी शोधला व त्याला योग्य प्रशिक्षणाने विशेष बालकांच्या अध्यापन कार्यनितीत सहभागी केले तर या विशेष बालकाचे अध्ययन अतिशय सुलभ व योग्य होण्यास मदत होते . ते कसे हे आपण पाहू .

1□पुन्हा पुन्हा अध्यापन □शिक्षकांचे अध्यापन झाले की विशेष बालकाचे योग्य अध्ययन झाले नाही तर समवयस्क विद्यार्थी हा त्याच घटकाचे पुन्हा पुन्हा अध्यापन करेल व तो घटक समजाऊन सांगेल .

2योग्य बोलीभाषेचा अध्यापनात वापर शिक्षक हा अध्यापन करताना आदर्श भाषेचा उपयोग करेल परंतु समवयस्क विद्यार्थी हा त्यांच्या रोजच्या बोलीभाषेत तो घटक समजाऊन सांगेल त्यामुळे योग्य अध्यापन कार्यनिती उदयास येईल.

3संभाषणातुन समस्या ऊकलन विशेष गरजा असणाऱ्या बालकाला न्युनगंड असल्याने तो शिक्षकांना शंका विचारताना संकोच करतो. परंतु त्याच शंका तो मन मोकळेपणाने समवयस्कांना विचारतो त्यामुळे त्याच्या समस्येचे ऊकलन होते.

4सोयीच्या वेळेनुसार अध्यापन शिक्षकांचे अध्यापन हे शाळेच्या वेळात व नियमात होते. परंतु समवयस्क विद्यार्थ्याकडून होणारे अध्यापन हे त्या दोघांच्या सोईनुसार सुट्टीच्या दिवशी सकाळी किंवा सायंकाळी मोकळया वेळात पुर्ण होऊ शकते.

5सातत्यपूर्ण व सर्वंकष मुल्यमापनाचा उपयोग समवयस्क बालक हा या विशेष बालकासोबत सतत असल्याने आपण अध्यापन केलेल्या घटकांतील किती भाग विशेष बालकाला समजला कोणता समजला नाही याचे मुल्यमापन सतत होते. त्यानुसार अध्यपान कार्यनितीत योग्य तो बदल करून पुन्हा पुन्हा अध्यापन होते व त्या घटकाचे योग्य अध्ययन होते.

विशेष बालक व समवयस्क गटाचे महत्त्व

1अंध बालक शिक्षक जर अध्यापन करताना छ नकाशा समजावून सागत असेल किंवा काही खूण करून शिकवित असेल तर **समवयस्क विद्यार्थि** अंध **विद्यार्थाला** समजावून सागेल

2कर्णबधिर **समवयस्क विद्यार्थि हातवारे** करून सागणार लिहून सागणार व आकृती काढुन दाखविणार

3अस्थिव्यंग **विद्यार्थि सोबत समवयस्क विद्यार्थि जिन्यातुन चालेल बेंच वर बसतांना मदत करेल**

4अध्ययन अक्षर्म ज्या घटकात तो अक्षम आहे तो घटक समजावून सागेल. गणित सोडवून दिले तर तो तिन चार वेळा सोडवून दाखवेल

संदर्भ सूची

लेले द. ना. (2010) "एक उपेक्षित व्यंग" पुणे कॉन्टीनेंटल प्रकाशन.

कालेलकर ना. गो. (2008) "ध्वनी विचार" पुणे कॉन्टीनेंटल प्रकाशन.

"समावेशित शिक्षण" (2010) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण मंडळ पुणे.